

1918 Senesinde Azerbaycan'ın Kentlerinde Azerbaycanlı Soykırımı

Zahide Alizade*

25 Ekim (7 Kasım) 1917 tarihinde darbe sonucunda Rusya iktidarı, Lenin'in önderliğinde olan Bolşeviklerin eline geçiyor ve onlar Sovyet hâkimiyetinin temellerini atıyorlar. 2 Kasım tarihinde Bakü'de de Sovyet hâkimiyeti ilan ediliyor. 1917 senesinin Aralık ayında Stepan Şaumyan Lenin'in önderliği altında olan Ulusal Komiserler Konseyi tarafından Bakü Sovyet Başkanı olarak atanıyor ve Konsey 500 000 ruble ödenek ayırıyor. Askeri destek de veriliyor. Ayrıca Rusya Bakü Bolşeviklerine yardım için başka yöntemleri de yedekte tutmuştu. Nitekim Azerbaycan'da devrimci hareketin hiçbir ciddi temelini olmadığını ve ivmenin dışarıdan geldiğini söyleyebiliriz.

Sovyet makamları ile eşzamanlı olarak Bakü'de Sovyet hâkimiyetini kabul etmeyi kesinlikle reddeden "Müsavat", Eserler, "Taşnaksütyun" ve başka çeşitli ulusal partiler kurulmuştu. 15 Kasım (28) tarihinde bu partilerin temsilcileri Güney Kafkasya'da geçici yönetim kurumu olan Güney Kafkasya Komiserliği'ni oluşturuyorlar.

Gürcü ve Azerbaycan partilerinin pozisyonları belli konularda aynı olsa da, Ermenistan tarafı Azerbaycan ve Gürcistan topraklarında Ermeni devleti kurmak düşüncesini izliyordu. Bunun için Azerbaycan'ı Azerbaycanlılardan temizlemek gerekiyordu. Azerbaycanlılara karşı silahlı saldırılar daha önceki dönemlerde de, örneğin, 1905-1906 yıllarında da yapılmıştı, fakat en büyük soykırım 1918 yılının 31 Mart gününde gerçekleşti. "Taşnaksütyun" partisi tarafından yönetilen Ermeni silahlı kuvvetleri Şaumyan'ın liderlik ettiği ve aralarında çok sayıda Ermeni olan Ulusal Sovyet Komiserleri ile ittifak kurarak, tüm Azerbaycan boyu, özellikle Bakü, Gence, Şamahı, Nuha (Şeki), Erivan, Nahçıvan şehirlerinde ve diğer bölgelerde benzeri görülmemiş bir katliam yapmışlardır.

Bu şekilde 1918 yılının Şubat ayının ortalarında, Erivan kazasında ve Erivan şehrinin kendisinde Ermeni-Azerbaycan kargaşaları başladı. 1918 senesinin 17-21 Şubat günlerinde Ermeni orduları ağır silahlar kullanılarak Erivan kazası arazisinde bulunan 21 Azerbaycan köyünü yeryüzünden sildiler.¹ 1917 yılının başından 1918 yılının Mart ayına kadar bu kazada 197 Azerbaycan köyü talan edilmiştir.² Bu dönemde Azerbaycanlılara karşı bu tür sapkınlıkların sadece Erivan kazasında değil, aynı zamanda Zengezur ve Karabağ bölgelerinde de yaşandığını belirtmek gerekir. 1917 senesi içinde Zengezur kazasının 109 köyü, Karabağ'da ise 157 Azerbaycan köyü Ermeni silahlı kuvvetlerinin saldırısına maruz kalmış ve hepsi veya bir kısmı tamamen yerle bir edilmiştir.³

1918 yılının 30 Mart - 1 Nisan tarihleri arasında Bakü ve çevresinde akıl almaz vahşetler yapılmış ve sonucunda 12 binden fazla Azerbaycanlı ölmüştür. Bu büyük çaplı vahşetler Bolşevik-Taşnak çetelerinin amaç-

(**Tarih Bilimleri Felsefe Doktoru, Enes A. Bakıbanov Tarih Enstitüsü, Çağdaş Azerbaycan Tarihi Şubesi.*

(1) Cənubi Qafqaz məclisi. Stenoqrafik hesabat. 1 Mart 1918-ci il. Tiflis, 1919. S.5

(2) Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi (ARDA), F.28, siyahı 1, saxlanma vahidi 185, səhifə 7

(3) ARDA, fond 970, siyahı 1, iş 253, vərəq: 10, 18-19

larının Azerbaycanlıların mahvedilmesi, varlıklarının ele geçirilmesi ve sonuç olarak Bakü'nün siyasi hâkimiyetinin Ermeni ve Bolşeviklerin eline geçmesi olduğunu gösteriyor.

Bakü'de yaşanan olaylarla aynı zamanda, Şamahı'da da Azerbaycanlıların toplu katliamı başlamıştı. Azerbaycanlıların bu saldırıya karşılık vermek için yeterli güçleri yoktu ve bir süre sonra Ermeni ve Bolşeviklerden oluşan ordular şehre girip, yağmıyor ve ahaliye zulmediyorlardı.⁴

Diğer şehirlerin - Guba, Lenkeran, Salyan, Kürdemir'in ahalipleri de benzeri olayları yaşamışlardı. 2 bin Guba'lı esasen Taşnakçılardan oluşan ve ünlü Taşnak Hamazasp'ın yönettiği Bolşevik-Taşnak ordularının kurbanı olmuştur. Guba'da yapılan cinayet eylemlerinin gerçek nedeni hiç de Sovyet tarihçilerinin yıllarca iddia ettikleri gibi Sovyet hâkimiyetinin kurulması değildi. Devrimciler temel güçlerini Azerbaycanlılara karşı kin ve intikam duygularından alıyorlardı. Hamazasp bununla ilgili ahaliye açıkça söylemiştir: "Ben Ermeni halkının kahramanı ve çıkarlarının koruyucusuyum... Bana Hazar Denizi'nden Şahdağ'a kadar olan arazideki tüm Müslümanları yok etmek ve sizin evlerinizi yerle bir etmek emri verilmişti".⁵

28 Mayıs 1918'de Azerbaycan'da gerçek Ulusal Demokratik Cumhuriyet (ADR) kurulduktan sonra 1918-1919 yılları arasında Ermeniler tarafından işlenmiş suçlar, sapkınlık, katliam, kurşunlama, çapulculuk eylemleri hakkında olguların belirlenmesi ile meşgul olan Olağanüstü Tahkikat Komisyonu oluşturuluyor.⁶ Maalesef, Tahkikat Komisyonu'nun faaliyetleri yarım kalıyor. 1920 senesinin Nisan ayında Azerbaycan yönetimi ikinci kez Bolşevikler tarafından ele geçiriliyor.

Buna rağmen, toplumun dikkatini Olağanüstü Tahkikat Komisyonu üyelerinin düzenlediği iki protokole çekmemize izin verir:

Olağanüstü Soruşturma Komisyonu Üyesi N. M. Mikhaylovun Raporu

13 Şubat 1919

Suret

Vx.N 267

Gence guberniyasının Eres ve Nuha kazalarında yapılan inceleme materyalleri (zarar görmüş köylerin teftiş edilmesi ile ilgili protokoller, zarar görenlerin ve şahitlerin sorgulanması ile ilgili protokoller, adı geçen kazalar, Müslüman köylerinin imha edilmesi ve adı geçen kazalarda Müslümanların maruz kaldığı şiddet üzere 2t. Üretime bakınız) aşağıdaki sonuçları ortaya çıkarıyor.

Azerbaycan Olağanüstü Soruşturma Komisyonu üyeleri olan Mikhaylov ve Klossovskiy, Ermenilerin saldırıları sırasında olmuş yangın ve yıkımlar sonucunda en fazla zarar görmüş 22 köyü revize etmiş, köy halkından ve düzenlenmiş askeri bölümlerden zarar görenler ve tanıklar arasından 130 kişiyi soruşturmuştur. Tanıkların ifadelerinden 1916 yılında batı cephesinde Rus ordusunun saldırıya geçmesinden sonra, çok sayıda Ermeni askerinin Güney Kafkasya'da Türk ordusuna nakil olunmaya başladığı anlaşılmaktadır. Bu askerler kendi köylerine giderken Güney Kafkasya demir yollarının geçtiği istasyonlarda durmuş, Yevlah, Leki, Ucar ve Kürdemir gibi istasyonlarda çeşitli sapkınlıklar yapmış ve Müslüman evlerini ve dükkânlarını yıkmışlardı. Trenlerde Müslümanlarla karşılaştıklarında Ermeni askerleri onları hareket etmekte olan trenin camlarından dışarı atıyorlarmış. Kendi köylerine giden Ermeni askerleri, köy halkının silahlanması için onlara silah ve mühimmat götürüyorlardı. Ermeni askerlerin Türk ordularına aktarılmasında iki amaç vardı: bir taraftan Ermeni köylerini silahla donatmak, diğer yandan cephe hattında bulunan Müslüman köylerine mümkün olduğu kadar zarar vermek.

(4) ARDA, fond 1061, siyahı 1, iş 3, vıraç: 56

(5) ARDA, fond 1061, siyahı 1, iş 95, vıraç: 5-6

(6) ARDA, fond 970, siyahı 2, iş 7, vıraç: 8

Rusya'da yaşanan darbeden sonra Ermeniler Güney Kafkasya Komiserliği'nin bazı üyeleri ile ilişkiler kuruyorlar ve Güney Kafkasya'nın Ermeni nüfusunun hepsinin silahlanması planını hazırlıyorlar. Böylece, Tiflis tophanesinden Ermeni nüfusu ve toplumu için silah ve kartuş dolu arabalar yollandığı halde, Müslüman köylerinin halklarına silahın olmaması bahanesiyle ret cevabı veriliyordu. Eşzamanlı olarak Ermeni entelektüelleri köyleri dolaşarak köylüleri silah ve mühimmat, kapitalist Ermenileri ise silahları toplu halde almaya zorluyorlardı. Ermeni nüfusunun bu tür davranışları onların Müslümanlara karşı ciddi bir şekilde düşmanca davranmaya hazırladıkları gerçeğini Müslümanların gözleri önüne çıkardı. 1917 senesinin Aralık ayının ortalarında Ermeni askerlerinden oluşan 200 kişilik tam donanmış bir grup silahlı Ermeni köylüleri ile birleşmek amacıyla Leki istasyonundan Ağdaş köyüne geçmeye çalışıyor. Müslümanların önlemleri sonucunda idari merkez olan Ağdaş'ın tamamen ele geçirilmesine kalkışan Ermenilerin bu girişimi başarılı olmadı. Zamanla Ereş ve Nuha kazalarında Ermeni silahlı ordularından ibaret olan organize gruplar oluşmaya başladı. Bu şekilde Vartaşen, Aşağı Sabatlak köylerinde merkez karargâhı Gayabaşı köyünde yerleşen büyük garnizonlar kurulmuştur. Bundan sonra Ermeniler daha da yüzüstleştiler. Müslümanlar defalarca Ermenilere barış temsilcileri gönderiyor, her yöntemle önceki iyi ilişkilerini onarmaya çalışıyor, fakat temsilciler hiçbir şey elde edemiyor, başarısızlıklarla karşılaşıyorlardı. Ermeniler ise Müslümanlarla barış içinde komşuluk yapmaya kesinlikle karşı çıkıyorlardı. Ermeniler onlara yollanan kuvvetlere dayanarak Müslümanlara karşı daha da düşmanca davranmaya, çeşitli şiddet uygulamaya ve cinayetler işlemeye başladılar. Ermeni orduları posta ve demir yollarını ele geçirmiş ve Müslüman nüfusunu yiyecek taşıma imkânından alıkoymuştu. Hemen hemen tüm Ermeni köy halkını silahlandırarak, iletişim yollarını keserek, kaza merkezle-

rinde top-tüfekle silahlanmış askeri ordular yerleştirerek Müslümanlara karşı sistemli bir şekilde saldırıya geçiyor, insanları toplu şekilde katlediyor ve hırsızlık yapıyor, köylere saldırıyor ve köylülerin tek serveti olan büyükbaş hayvanları ellerinden alıyorlardı. Ermeniler çoğu zaman Müslümanları hususi bir vahşilikle öldürüyorlardı. Örneğin, Ağdaş'tan Gutgaşen'e giden yolun üzerindeki Ahtala köyünde yüzbaşının yardımcısı Bahşali ve arkadaşları katledilmiş - Ermeniler onların derisini soymuş ve vücutlarını ağaca asmışlardı. Bağır deresinde süngülerle delik deşik edilmiş 5 Müslüman bulunmuştur. Çemaklov istasyonunun yakınlarında Ermeniler 21 Tatar arabacının süngülerle gözlerini çıkarmış ve öldürmüşler. Arap köyünde de aynı şekilde gözleri çıkarılmış ve öldürülmüş 8 Müslümanın cesetleri ve yanlarında hayvan pisliğine gömülü Kur'an kitabı bulunmuştur. Ahtala deresinde 20 arabacı Müslüman katledilmişti. Ayrıca çoğu zaman yoldan geçen Müslümanlar önce kesiliyor ve sonrasında öldürülüyorlardı, bu da Ermenilerin Müslümanları ayrıcalıklı bir nefretle katlettiklerini kanıtıyor. Nuha yolunda Ermeniler hasat yaptıktan evlerine dönen 23 çiftçi Müslümanı öldürmüşlerdir. Sarı-Gacali ve Kürto köylerinden üç kadın kaçırılmış ve onlardan biri göğüsleri kesilmiş halde bulunmuştur. Ağdaş-Gacali yolunda ve Savalan köyünün yakınlarında gıda dolu arabalarla giden Nuha kazasının milliyetçe Arap olan 200 Müslüman Ermeni silahlı çetelerinin saldırısına maruz kalmış, malları talan edilmiş, çatışma sırasında ise 60 Müslüman öldürülmüştür. Tanıkların ifadelerinden Ermenilerin Müslüman kadınlarına tecavüz ederek öldürdükleri, hatta bebelere bile acımayarak, onları kılıç ve kumbaralarla kestikleri anlaşılmaktadır. Savalan köyü yakınlarındaki "palan-tekan" arazisinde Ermeniler tarafından öldürülmüş 7 Müslüman Lezginin cesetleri bulunmuştur. Onların bir kısmı yol üzerindeydi, bir kısmı nehre atılmıştı ve vücutları öyle çirkin hale getirilmişti ki, insan olmalarından hiç bir eser kalmamıştı,

kafatasları yarılmış, bedenleri süngülerle delik deşik edilmişti. Kaçıp kurtulan Müslümanlar kendi köylerine döndükten sonra kaçmayı başaramayan Müslüman kadın ve çocukların kafaları kesilmiş cesetlerini, evlerde buluyorlardı. Çanak-Bullak, Girdadul, Nic köylerinin Ermeni papazları dindar kesime çeşitli yollarla Müslümanları mahvetmek hissini tebliğ ediyorlardı. Ermeniler Müslümanlardan oluşan barış temsilcilerinden birine açıkça barış kurmak istemediklerini başkanlarının ve askeri birliklerinin buna izin vermediklerini bildirmiştir. Trut çölünde çıplak soyundurulmuş, süngülerle delik deşik edilmiş ve parçalara bölünmüş halde 17 Müslüman arabacının cesetleri bulunmuştur. Ermeni orduları Akşam köyüne saldırı sırasında 9 kadın ve 10 küçük çocuğu katletmiştir. Dzaxlı köyünün Müslüman olan sakini değiştirmene gittiği sırada Ermeni askerleri onu tutmuş, beline binmiş ve süngülerle vurarak kovalamışlar, sonrasında 17 süngü yarası olan cesedi bulunmuştur. Sarı-Qacalı köyünün Müslüman sakini Mehmet Kerim oğlu tarlada buğday biçerken Ermeniler tarafından süngü ile delik deşik edilmiş ve karnı hançerle yarılmıştır. Kürt köyüne saldırı sırasında Ermeniler köye girerek 67 Müslümanı öldürmüş, kadınları ve çocukları kılıçtan geçirerek cesetlerini hendeğe atmış, Kürtlerin cesetleri tanınmayacak hale getirilmiştir. Molla-Şihali köyünde Ermeniler, Hacı Hanış Allahverdi kızı adlı kadını kaçırmış, elini ve göğüslerini kesmiş ve yüzünün cildini soymuşlar. Küçük Amılı köyünde çalışan Aziz isimli adam öldürülmüş ve yüzünün cildi soyulmuştur. Kürt köyünde evlerde duvarlara çivilenmiş Müslüman cesetleri bulunmuştur. Bu köyde öldürülmüş Müslümanların çoğunun vücutlarında süngü izleri tespit edilmiş, burunları ve kulakları kesilmiş, burunları ağızlarına sokulmuş durumda bulunmuştur. Ermeniler küçük bebekleri havaya atarak hançerle kesiyorlardı. Bir köyün kuyusunda muhtemelen daha canlıken oraya atılmış olan erkek cesedi bulunmuştur; erkeğin bedeninde herhangi

bir yara, şiddet izleri tespit edilmemiştir. Kürt köyünde sokaklar Müslüman cesetleri ile doluydu, kan su gibi akıyordu. Çağırli köyünde Ermeniler süngü ile kaçmaya zamanları olmayan üç ihtiyar kadını doğramışlardır. Yine aynı köyde kaçıp kurtulmak için zamanı yetmeyen Müslüman bir erkeğin yakılmış cesedi bulunmuştu. Aydınlar ve sıradan köy halkı arasından olan tanıkların ifadeleri Ermenilerin işlediği vahşetlerin ulusal düşmanlık dolayısıyla gerçekleştiğini ve Ermenilerin eylemlerinin hiç de halk içinde sosyalist düşüncenin yayılması ve devrimin derinleştirilmesi ile ilgili olmadığını, Müslümanlara karşı keskin nefreti sergileyerek sırf bencil milliyetçi fikrin izlendiğini gösteriyor. Tanıklardan biri bununla ilgili : “Ermeniler kendi mutluluklarını Müslümanların mutsuzluğu üzerinde kurmak istiyorlardı” diyor. Tanık Azah-efendi Mustafayev Ermenilerin davranışları iktidarın ele geçirilmesi ve egemenlik iddialarına işaret ettiğini söylüyor. Şahitlerin ifadelerinden anlaşılmaktadır ki, sadece adı geçen kazalarda yaşayan Ermeniler değil, hem askeri ordulardaki Ermeniler, hem de Erivan guberniyasının Ermenileri Müslüman nüfusun mahvedilmesi, köylerin yerle bir edilmesi ve Müslüman topraklarında iktidarın ele geçirilmesi ile ilgili sistemli bir plan hazırlamışlardı. Ermenilerin Müslüman köylerine toplu saldırılarına gelince, bu tür saldırıların da sistematik kurullarla yapıldığını düşünmek gerekiyor. Saldırıları sabah alacakaranlıkta ve esasen köyün dört tarafından aynı anda yapılıyordu ve bu zaman Ermeniler sadece tüfeklerle değil, ağır silahlarla da ateş ediyorlardı. Genelde bu tür saldırılara hazır olmayan ve neredeyse silahsız olan Müslüman köylüler evlerini ve varlıklarını bırakarak kaçmaya mecbur kalıyorlardı. Ereş kazasının aşağıda sıralanan köyleri Ermeni saldırıları ve yangınlardan daha çok zarar görmüştür: Goşagovak, Ağcayazı, Arap Ocağı, Nemətabad, Tatar Xanabad, govorla, Karakoyunlu, Şekili, Pirkeke, Qacalı, Cuva, Kərrark, Savalan, Beyli, Çaylı, Guştar, Dağlı Garadeyin, Sarı Qacalı, Dzaxlı, Şefili, Kürt,

Bayram-Qovhalı, Elagen, Büyük Amili, Küçük Amili, Zalam, Topbağ, Sabur, Molla Şixali ve Mamaylı. Nuha kazasından: Oriyet, İbrahimkent, Şih obası, Evegli, Fazıl, Çolahlı, Əlihanlı, Cennetli, Cairli, Çay Karakoyunlu, Aşağı Daşağıl, Düşük Keldek, Calut, Çukur Gebele, Abdallı, Kerr Enqice, Mehmet Ağalı, Kerimli, Yalagaş, Cırmahanlı, Caferabad Şeki, Aşağı Göynük, tarımsal yapıları yıkıp tavan, döşeme, kapı, balkon, direk ve başka ahşaptan yapılmış olan hisselerini çıkarıyorlardı. Yerel inceleme sırasında tespit edilmiştir ki, köylülerin evlerinin, mülklerinin hepsi sistematik bir şekilde yakılmıştır, yakılan köylerin çoğunda köylüler çiftliklerde yaşıyorlardı, yani burada rastgele yangın çıkamazdı. Bazı köylerde dut bağları kesilmiş, hasatlar yakılmıştır. Lakin Müslüman köylü ve mal sahiplerinin esas felaketi Ermenilerin kazalardan çok sayıda büyükbaş hayvan ve koyunları kaçırmaları olmuştur. En basit hesaplamalara göre Ermeniler birkaç bin baş büyük hayvan, at ve koyun çalmışlar. Ayrıca genelde yerli halktan kiraladıkları yağarlarda göç eden Lezgilerin koyunları da dikkate alınmalıdır, onların birkaç bin koyunu çalınmıştır. Ermeniler hırsızlıkla sakinleşmiyor, tanıkların ifadelerine göre, hayvanları öldürüyorlardı, çünkü Müslüman köylülerin tarımsal ve ekonomik durumunu sarsmak esas amaçlarıydı. Hayvanların öldürülmesi çoğu zaman çalınmış olan hayvanları kaçıramadıklarında gerçekleşiyordu. Ermeniler takip edildiklerini görüp hayvanları vuruyorlardı. Adı geçen köylerin hepsinde onlar Müslümanların evlerini yağmalamışlardır. Ayrıca çeşitli tahıl ürünlerini biçip götürmüş, ipekböceklerini çalmış, dut ağaçlarını mahvetmişler. Böylece guberniyasının yaşayan Müslüman nüfusu piring, tütün, ceviz gibi kültür bitkileri, ipek, ipek kumaşlar, halı, kilim üreten en zengin kazaları şu anda ekonomik açıdan tamamen dağılmış şekilde önümüze çıkıyor. Hatta devlet yardımıyla da olsa kaza nüfusu uzun vadede vergi ödeme kabiliyetini kaybederek, aya-

ğa kalkamaz ve önceki ekonomik seviyesini restore edemez.

AR Başkanının İşler İdaresi'nin Siyasi Belgeler Arşivi

(ARPIİSSA; fond 277, siyahı. 2, iş 16, vərəq: 5-7).

Olağanüstü Soruşturma Komisyonu Üyesi
N.M.MİKHAYLOV

(imza)

Aslının aynıdır

Olağanüstü Soruşturma Komisyonu Üyesi
(imza)

16 Ocak 1919

Bakü

Not

Olağanüstü Soruşturma Komisyonu Başkanı
Hasmemmedov

(imza)

Mevcut nüsha 151 sayılı nüshaya ek olarak Azerbaycan Cumhuriyeti Dışişleri Bakanı'na gönderilmiştir - 2 Şubat 1919 Bakü

Olağanüstü Soruşturma Komisyonu Üyesinin Adalet Bakanı'na Raporu

Suret

Şamahı şehri ve Şamahı kazasındaki Müslüman köylerinin yıkılması ve adı geçen şehir ve kazada Müslüman nüfusuna karşı işlenen şiddet hakkında.

Olağanüstü Soruşturma Komisyonu'nun araştırmasına göre aşağıda yazılanlar saptanmıştır:

Şamahı şehri iki bölümden oluşuyordu: Yukarı yahut Ermeni bölümü ve aşağı veya Müslüman bölümü. Birinci bölümde hem Ermeniler, hem de Ruslar ve Molokanlar ve nadiren Müslüman aileleri yaşıyordu. İkinci bölüm ise sadece Müslüman nüfustan ibaretti. Şamahı kazasında nüfusun önemli kısmı Müslümanlardan oluşuyordu. Erme-

niler ve Molokanlar kazanın toplam altı köyünde yerleşmişti. Hem köylü, hem de kentli Müslümanların eski zamanlardan Ermeni ve Molokanlarla oldukça sıcak ve dostça ilişkileri vardı, onlara hiçbir zarar vermez, onları incitmez ve en iyi komşuluk ilişkilerini korumaya çalışırlardı. Fakat Ermenilerin Müslümanlara karşı kinleri çeşitli durumlarda savaşın en başından belli olmaya başladı: Onlara karşı kibirli ve küstahça davranıyor, onların milli ve dini hislerine hakaret ediyorlar. Lakin açık şekilde öne çıkmıyorlar. Şubat darbesinden sonra Ermeniler daha kararlı bir şekilde hareket etmeye başladılar. Milletçilikte suçladıkları Müslümanlara karşı hasmane tutum uygulayan yerel asker ve işçi milletvekilleri konseyi ile ilişkiler kurmuşlardı. Ermeniler konsey temsilcilerinin üçüncü tarafların aracılığıyla Müslümanlara karşı yaptıkları tüm propaganda karakterli söylevleri destekliyorlardı. Yerel askeri birimler geriye çekildiklerinde silah stoklarını gizlice Ermenilere vermiş ve bu konuda ne Müslüman olan kaza komiserini, ne de yerel Ulusal Müslüman Konseyi'ni bilgilendirmemişlerdi.

Askeri birimlerin gitmesinin ardından onlar Ermeni ve Molokanlardan oluşan garnizon kuruyor, Müslümanları oraya almıyorlardı. Nihayetinde Müslümanlar garnizona girme hakkını kazandıktan sonra Ermeni askerleri onlara karşı düşmanca davranıyor, onlara hakaret ediyor ve incitiyorlardı. O sırada Ermeniler mümkün olan tüm yolları kullanarak köylerine silah getirerek depoluyorlar. Silah cepheden dönen Ermeni askerler tarafından her yük vagonunda üç silah olmak üzere büyük askeri ordularla getiriliyordu. Ermenilerin böyle davranışları hem köylü, hem de kentli Müslüman nüfusunu korkuya düşürüyordu, çünkü onlar Ermenilerin açık şekilde onlara karşı silahlı saldırıya geçmeye hazırlanıklarını görüyor ve anlıyorlardı. Müslüman kamu görevlileri ve ruhanileri Müslüman nüfusunun Ermenilere karşı düşmanca davranmasına hiç bir şekilde izin vermiyorlardı. Dolayısıyla Müslüman kamu görevlileri

tarafından gerçek durumu belirlemeli olan ve Rus, Müslüman ve Ermenilerden oluşan Genel Komite yaratılmıştır. Komitede Müslümanlar Ermenilere sonuncuların düşmanca davranışından bahsediyor, onların samimiyetsizliklerini ve riyakârlıklarını ayıplıyor, dost ve kardeşçe yaşamaya çağırıyordu. Aynı zamanda Müslümanlar 1905 senesinde olduğu gibi kardeş savaşın başlamasını istemediklerini belirtiyorlardı. Müslüman ruhanileri de Ermenilere benzer konuşmalar yapıyorlardı. Ermeniler Müslümanları hislerinin kardeşçe olduğuna, hiçbir saldırıya hazırlanmadıklarına inandırmaya çalışıyor, diğer yandan ise silah depolamaya ve Şamahı şehrinden altı verst uzaklıkta bulunan Matrası köyünde yalnızca Şamahı kazası değil, diğer Güney Kafkasya Ermenilerinden oluşan askeri ordular toplamaya devam ediyorlar. Mart ayının ilk yarısında Şamahı'da Ermeni silahlı ordusunun iki-üç bin top-tüfekle Bakü'den Şamahı'ya yollandığı hakkında bilgi yayılmıştır. Şamahı'dan onları karşılamak, silahlarını Şamahı garnizonuna devretmelerini teklif etmek ve amaçlarını öğrenmek için Müslüman ve Ermeni halk figürlerinden oluşan temsilciler grubu gönderilmiştir. Temsilcilerin ordu ile görüşmesi Molokan köyü olan Gızlu-Çay'da (Xilmili) gerçekleşmiştir. Ordu silahları Şamahı garnizona vermeyi reddediyor ve maksatlarının Şamahı kazasını eşkıya çetelerden temizlemek, kazada yeniden normal hayat kurmak ve anarşiyi önlenmek olduğunu söylüyordu. Bununla beraber ordu Şamahı'dan yan geçerek Matrası köyüne gideceğine dair söz veriyor. 15 Mart, sabah erkenden adı geçen ordu Şamahı'dan yan geçtiklerinde şehrin üçra köşelerinde yaşayan ve kendi evlerini muhafaza eden Müslümanlar ordunun saldırıya geçtiğini düşünüp birkaç kez ateş ediyorlar. Ordu da tepki göstererek ateş ediyor ve çatışma tüm şehre yayılıyor. Fakat Müslüman gönüllüler takımının başkanı sayesinde anlaşmazlık çözülüyor ve çatışma duruyor. Bu çatışma sonucunda hem Müslüman, hem de Ermeni tarafından birkaç kişi ölüyor. Akşama doğru disiplin ve sessizlik şehre geri gelmiştir.

Aynı gün Ermeni piskoposunun girişiyle Şamahı'da yaşayan tüm temsilciler ve din adamları toplanmış ve barış içinde yaşayacaklarına ve kuralları bozmayacaklarına dair söz vermişler.

Bunu kutlamak için sonraki gün şehirde büyük bir yürüyüş yapılmıştı. Kürdemir köyünde Şamahı olayları hakkında haber duyulunca, köy ahalisi gerçek durumu öğrenmek ve Ermenilerden Müslümanları rencide etmemelerini istemek üzere iki çok saygın temsilciyi seçerek Şamahı'ya göndermişler. Temsilciler Matrası köyünden Şamahı'ya gelen Ermeni yöneticileriyle Müslümanlarla barış içinde yaşamaları için konuştukları ve piskoposa verdikleri sözü onlara hatırlattıklarında şöyle bir cevap almışlardır: "Müslüman ve Ermeni dindarları barışabilir, lakin Ermeni milleti Müslümanlarla savaş istiyor ve bu konuda İngiltere'nin desteğine güveniyor". Müslümanlar Ermenilerin onlara karşı çıkmayacağı konusunda Ermeni piskoposun vaadinden sonra sakinleşmiş ve felaketin onlardan uzaklaştığında inanmışlar. O zamana kadar Şamahı'da kalan köylülerden ibaret Müslüman gönüllüleri evlerine dönmüşler. Ermeni piskoposu Mart ayının 17'sinde Matrası köyüne gidiyor ve Şamahı şehrinde Ermeniler ve Müslümanlar arasında barışın bittiğini Ermeni yöneticilerine ilan etmeye hazırlanıyor. Mart ayının 18'i şafak vakti Şamahı'nın etrafında ansızın mermi sesleri duyulmaya başlıyor. Şehrin güneyden Ermeniler, kuzey-doğudan ise Molokanlar tarafından ablukaya alınarak, top ateşine tutulduğu anlaşılıyor. İlk önce Müslümanlar ellerine silahlarını alarak direnmeyi deneseler de, sonrasında topların karşısında dayanamayıp geri çekiliyorlar. Şehirde vahşet dolu bir karmaşa başlıyor.

Ermeniler ve Molokanlar şehri ateşe tutmaya ve saldırmaya devam ediyor. Akşamı yakın şehrin Müslümanlara ait en zengin tarafı olan Pirani-Şirvan'a sokuluyorlar. Evleri yakıyor, yanan evlerden kaçan erkekleri, kadınları, çocukları ve sokaklarda bulunan

herkesi vurmaya başlıyorlar. Ayrıca evlere sokuluyor, orada oturanları öldürüyor, evleri yağmalıyorlar. Sokaklar cesetlerle doluyor. Gece Müslümanlar teslim olduklarına dair beyanname ile galip gelmiş Ermenilere elçi gönderiyor. Fakat Ateş durmuyor. Pirani-Şirvan'ın en zengin Müslüman sakinlerinin oturdukları tüm semtler alevleniyor. Ertesi gün Ermeniler ve Molokanlar Müslümanların tüm silahlarını ellerinden alıyorlar. Fakat buna rağmen onları kesmeye ve öldürmeye devam ediyorlar. Erkekleri, kadınları ve çocukları öldürüyor, ölüm veya yangınla tehdit ederek para alıyorlar. İşkence edilmiş, memeleri kesilmiş ve karınları yarılmış kadın cesetleri sokaklara saçılmıştı. Çalınmış mallar araba ve yük vagonlarında Ermeni ve Molokan köylerine gönderiliyor. Bu sapkınlık ve vahşet birkaç gün, Şamahı şehri ve Şamahı kazasının Müslüman nüfusuna yardım için Gence'den gönderilmiş Müslümanlardan oluşan birliklerin Şamahı'ya gelmesine kadar devam ediyor. Bu birliklerin gelmesi ile Ermeni ve Molokanlar Şamahı'dan Molokan köyü olan Cevizli Çay'a çekiliyor. Müslüman ordusu onları izliyor. Ermeniler ve Molokanların sayısının Müslümanlardan çok fazla olduğu anlaşılıyor ve Müslümanlar geri çekilip, Şamahı şehri ve Şamahı kazasını terk etmek zorunda kalıyor. Onlarla beraber şehrin tüm Müslüman nüfusu şehirden gidiyor. Kalanlar fakirler, hastalar, yaşlılar, kadınlar ve çocuklar oluyor. Ermeni ordusundan kurtulmaya çalışan Müslümanların en değerli varlıklarını yanlarına almaya zamanları yetmiyor ve evlerinde bırakıp kaçıyorlar.

Müslüman ordusu gittikten birkaç gün sonra Ermeniler ve Molokanlar ikinci kez Şamahı'ya sokuluyor. Onlar şehirde kalan ve Müslüman birlikleri ile kaçamayan neredeyse tüm erkek, kadın ve çocukları öldürüyor. Herkesin iyi tanıdığı ve saygı duyduğu Ahund Cafer Kulu adlı kişiye de vahşice işkence yapıldı. Ermeniler imamı olduğu caminin avlusunda ona işkence yapıp, sakalını koparıyor, dişlerini, gözlerini açıyor, kulaklarını ve bur-

nunu kesiyorlardı. Ayrıca onun evinde, evinin etrafında ondan yardım istemeye gelen kadın ve çocukları öldürüyorlardı. Yakılıp küle dönmüş evin bahçesinde çok sayıda küçük insan kemikleri bulunmuştur. Türklerin Şamahı'yı Ermenilerden tahliye etmesinden sonra yanmış cesetlerin büyük olan kemikleri toplanmış ve toprağa verilmiştir. Çürümüş cesetlerin boğucu kokusu hala duyuluyordu. Ayrıca inceleme sırasında yanmış evlerin ve camilerin avlularında çürümüş cesetlerin kemikleri bulunmuştur. Caminin avlusunda şehrin çeşitli semtlerinden toplanan kemiklerin gömüldüğü çok sayıda taze mezar vardır. Şehrin Müslümanlara ait bölümü tamamen yakılmıştır. Yangın neredeyse tüm şehri yok etmiştir. Müslüman semtinde bir tane bile ev kalmamış, en fakir semtlerde yaşamak için uygun olmayan çamurdan yapılmış evler bulunmuştur. Şehrin Müslüman tarafı şimdi bir harabeyi anımsatıyor. Şehir büyük bir küllüğe benziyor. Ermeniler hiçbir camiyi bile bırakmamış, on üç mahalle camii ve sekiz yüz yıldan fazla yaşı olan ve Müslümanlar için sadece tapınak değil, aynı zamanda ibadet yeri, eski bir anıt olan büyük "Cuma Camii'ni" de ateşe vermişler.

İncelemeler sırasında camiler, evler, dükkânlar ve diğer yapıların yanıcı sıvı ile yakıldığı saptanmıştır. Sıvı yapıların duvarlarına dökülerek yakılmıştır. Birkaç cami, ev ve dükkân enkazlarının ve insan kemiklerinin kırk beş kadroda resmi çekilmiştir. Şamahı'dan kaçıp giden nüfusun bıraktığı menkul varlıkların bir kısmı çalınmış, yerde kalanı ise yakılmıştır. Şamahı şehrinin Müslüman nüfusu tamamen sefalete uğramıştır. Maddi kayıpların boyutunu hesaplamak mümkün değildir.

Şamahı kazasının yetmiş iki köyünün hepsinin akıbeti aynı olmuştur. Şamahı'ya saldırı sırasında Ermeniler ve Molokanlar ittifak yapmışlardır. Köylere saldırı sırasında ise Ermeniler ve Molokanlar ayrı ayrı yahut beraber hareket etmiş, bazen Yahudiler de onlara katılmışlardır. Ayrıca Şamahı gibi diğer köy-

ler de beklenmedik ve haince saldırıya maruz kalmış, onların da nüfusu kaçmaya ve uzak mesafeden ateşle karşılık vermek zorunda bırakılmışlardır. Diğer köylerin ahalipleri ise Ermeni ve Molokanlar ayrı ayrı veya ortak şekilde saldırmadan köylerini terk etmişlerdir.

18 Mart günü sabah erkenden Şamahı'dan 3-4 verst uzaklıkta olan Engiharın köyü saldırıya uğramıştır. Engiharın sakinleri şafak vakti ateş sesleri duyup, evlerinden çıktıklarında köyün mevzilerde bekleyen ve Müslümanları görür-görmez ateş eden Şamahı kazasının Molokanları tarafından kuşatmaya alındıklarını görmüşlerdir.

Kargaşa yaşanmaya başlıyor, Molokanlar köye girip, erkekleri, kadın ve çocukları katletmeye başlıyor. Yüze kadar kişiyi öldürdükten sonra kalan halkı kuşatarak köyden çıkarıyor, diğer Molokanlar ise Engiharınlının menkul varlıklarını ve büyükbaş hayvanlarını çalıyor ve köyün en iyi evlerini ateşe vermişlerdir. Çalınmış malları ve hayvanları kendi köyelerine göndermişlerdir. Çamur evlerden başka neredeyse tüm köy, aynı zamanda cami küle dönmüştür. Esir alınan kadın ve çocuklar Melhem köyüne, 88 erkek ise Molokanların Çukur Yurt köyüne götürülüyor. Köye varmadan Molokanlar esirleri ağaçlık araziye getirip, birkaç kişiyi artarda dizip boyunlarının arkasından vurmakla tüfeklerinin atıcılık gücünü kontrol ediyorlardı. Kalan 76 kişi esir olarak Ermenilerin Matras köyüne gönderiliyor, fakat yolda ikisi öldürüldüğü için Matrassa 74 kişi varıyor. Onlardan ikisi Ermeniler tarafından Müslümanlara haber göndermek için Şamahı'ya yollandıkları zaman kaçarak kurtuluyorlar. Geri kalanlar tutsak edilir. Müslüman ordusu Şamahı'ya geldikten ve Ermeniler Matras köyünü terk ettikten sonra esir düşmüş Engiharınlıların akrabaları onların kaderini öğrenmek için Matrassa gidiyor ve köyün ücra semtinde işkence edilerek öldürülmüş esirlerin cesetlerini buluyorlar. Esirlerin kulakları, burunları, kolları ve ayakları kesilmiş, göğüslerinde yanık izleri tespit edilmiştir. Bu izler onların

göğüslerinde onlar daha hayattayken ateş yakıldığına işaret ediyordu.

Ayrıca Engirharanlıların çoğu açlıktan, soğuktan ve hastalıktan ölüyordu. Şu anda Engirharan'ın nüfusu iki defadan fazla azalmıştır. Kalanların neredeyse hepsi hastadır ve her gün birkaç kişi hayatını kaybetmektedir. Engirharanlılar büyük çaplı zarar görmüş, tamamen sefalete uğramışlardır.

27 köyün durumunun değerlendirmesi sonucunda bunlardan hiçbirinin Engirharan kadar zarar görmediği belli oluyor. Fakat yine de Sundi, Çargan, Tekle, Comabı ve başka Müslüman köyleri de benzer oranlarda dağıtılmıştır. Keştimaz, Bicov ve Goşad köylerinde ahalinin büyük kısmı esir alınmış, aralarında olan kadınlarsa Ermeniler tarafından tecavüze uğramışlardır. Bu kadınlardan çoğu işkenceye ve ahlaki ıstıraba dayanamayıp ölmüştür. Kazanın tüm Müslüman nüfusu iflâs etmiş ve sefil hayat sürmektedirler. Hemen hemen hepsi hastadır. Büyük köylerde ise her gün en az 4-6 kişi olmakla 10-15 kişi ölmektedir. Bu Müslüman köylerinin imha edilmesi, mülkiyetlerinin talan edilmesinin yanı sıra, birkaç ay boyunca dağlarda dolaşmalarının sonucudur.

İfadeleri alınmış tüm Müslüman mağdurların verdikleri ifadelerden açıkça görülmektedir ki, Şamahı şehrini ve Şamahı kaza-

sının köylerini dağıtan, binlerce Müslüman erkek, kadın ve çocuğu katleden, onların çoğuna işkenceler yapan, tüm cami ve ziyaretgâhları mahveden Ermeniler Müslümanlara karşı kin ve düşmanlık hissi ile yönetilmiş ve milli düşüncelerini gözetmişlerdir. Fakat zarar gören Müslümanların ifadelerinin çelişkili olması nedeniyle Molokanların Müslümanlara karşı çıkmalarının nedenleri belirlenememiştir. Mağdurlardan bazıları Molokanların Bolşevik düşüncelerini izlediklerini, diğerleri kendi yararları için, üçüncüler onların Ermenilerin tarafından kandırılıp, etki altına düşüklerini söylüyorlardı. Mağdurlardan birinin dediğine göre Molokanlar kendileri utanmadan güçlülerin tarafında olduklarını söylüyorlarmış.

Şamahı kazasının diğer köylerinin imhası üzerinde soruşturma devam ediyor ve sonuçları ek olarak bildirilecektir.

Olağanüstü Soruşturma Komisyonu üyesi A. Hasmemmedov

(imza)

22 Kasım 1918

Bakü

AR Başkanının İşler İdaresi'nin Siyasi Belgeler Arşivi

(ARPIİSSA, fond 277, siyahı 2, iş 16, vərəq: 10-14 arka bölüm).